

מבוא לתוספתא

מאת הרב ד"ר שלמה טולידאנו
מכללת ליפשיץ

א. - מהי התוספתא

במסכת סנהדרין (פא, ע"א): "דאמר ר' יוחנן סתם מתניתין ר"מ, סתם תוספתא ר' נחמיה, סתם ספרא ר' יהודה, סתם ספרי ר"ש, וכולהו אליבא דר' עקיבא". כלומר ר"ע ניהל את סידור התורה שבעל-פה. הוא חילק תפקידים לתלמידיו לפי כישוריהם. ר"מ ידע לבטא את ההלכה בבהירות ובתמציתיות. לכן הוא היה צריך לנסח את המשנה. ר' נחמיה היה צריך לחבר תשלום למשנה, חיבור בו ייכנסו כל העניינים שלא ניתן היה להכניסם למשנה מפאת דרישות הבהירות והתמציתיות שנדרשו ממנה. ר' יהודה ור"ש ידעו להוציא את ההלכות של המשנה ושל התוספתא מתוך הפסוקים של התורה. הם קיבלו את האחריות על מדרשי ההלכה. פעילותו זו של ר"ע באה היטב לידי ביטוי בדברי אבות דר' נתן (פרק י"ח, ה"א): "היה ר' יהודה הנשיא מונה שבחן של חכמים, של רבי טרפון, של ר"ע ושל ר"א בן עזריה ושל ר' יוחנן בן נורי ושל ר' יוסי הגלילי וכו' לר' עקיבא קרא לו אוצר בלום. למה ר"ע דומה? לפועל שנטל קופתו ויצא לחוץ, מצא חטים מניח בה, מצא שעורים מניח בה, כוסמין מניח בה, פולין מניח בה, עדשים מניח בה. כיון שנכנס לביתו, מברר חטים בפני עצמן, שעורים בפני עצמן, כוסמין בפני עצמן, פולין בפני עצמן, עדשים בפני עצמן. כך עשה ר"ע ועשה כל התורה טבעות טבעות. וכן במס' גטין (טז, ע"א): "איסי בן יהודה היה מונה שבחן של חכמים וכו' ר"ע אוצר בלום". ומפרש כאן רש"י: "עשה כל התורה מטבעות מטבעות, סידר מדרש ספרי וספרא לבדן ושנאן לעצמן לתלמידיו, והלכות לעצמן ואגדות לעצמן, ונראה בעיני אוצר בלום, סגור מסגירות לבדן, מחיצות מחיצות, כמו שעושין בתיבות גדולות ליתן חיטין מכאן, שעורין מכאן, עדשים מכאן".

האם התוספתא שבידינו היא זו של ר' נחמיה? אנו יכולים כבר להניח שכמו שמשנתנו היא משנת רבינו הקדוש למרות שסתם משנה ר"מ, כן התוספתא שלנו היא של חכם שהיה אחרי ר' נחמיה, למרות שסתם תוספתא ר' נחמיה.

ב. - היקף התוספתא ותחומה

התוספתא שבידינו נמצאת על רוב מסכתות המשנה, אך לא על כולן. אין לנו תוספתא על תמיד, מדות, קנן ואבות. ומדוע? ניתן רק לנחש. נזכיר כי המסכתות תמיד, מידות וקנן היו סדורות לפני ר"ע, תמיד ע"י ר' שמעון איש המצפה¹ שחי בסוף זמן בית שני, מידות ע"י ר' אליעזר בן יעקב הראשון² שגם הוא חי בשלהי בית שני, וקנן ע"י ר' יהושע³. כשבא ר"ע לסדר את המשנה, הוא לא הוסיף כלום על מסכתות אלו. ואם נניח, כמו שאמרנו לעיל, כי התוספתא היא שיורי משנה, הרי שהתחילו לסדר את התוספתא רק על משנת ר"ע. שיורים לא היו על מסכתות שנסדרו לפני ר"ע. לגבי מסכת אבות, ניתן לומר כי אבות דר' נתן היא עבורה מעין תוספתא, ולכן לא ראה בעל התוספתא, צורך לסדר תשלום למסכת אבות.

ג. - כתבי יד של התוספתא

- יש לנו שלשה עדים עיקריים לנוסח התוספתא:
1. הדפוס.
 2. כ"י ערפורט שהודפס בפנים הטקסט במהדורה של צוקרמנדל.
 3. כ"י וינה שהודפס בפנים הטקסט ע"י ליברמן.

הדפוס מלא טעויות והוגה הרבה ע"י הגר"א. כ"י ערפורט מושפע הרבה ע"י הבבלי. הבבלי לא נוהג לצטט את התוספתא כלשונה. הוא עושה ממנה פרפראזה. הציטוט הוא פירוש. לדוגמה, התוספתא (ב"מ, פ"ב, ה"א) שאומרת: "ומודה רשב"א בכלי אנפוריא ששבעתן העין חייב", מצוטטת כך ע"י הבבלי: "ומודה רשב"א בכלים חדשים שמשמש בהם חייב להכריז" (ב"מ, כד, ע"א).

1 בבלי יומא יד, ע"ב; ירושלמי יומא פ"ב, ה"ב.
2 בבלי יומא טז, ע"א; ירושלמי יומא פ"ב, ה"ב.
3 בבלי זבחים סח, ע"א.

מאידך, ציטוטי הירושלמי מתקרבים יותר לתוספתא שלנו. וכ"י וינה של התוספתא, קרוב יותר לירושלמי מאשר לבבלי. היות והבבלי שלט במשך הדורות והירושלמי היה מוזנח, טבעי להניח כי הנוסח של כ"י ארפורט נוצר ע"י הסופרים, בהשפעת הבבלי שהיו רגילים בו. ליברמן הניח א"כ כי כ"י וינה מיצג נוסח יותר מקורי.

ד. - סדר התוספתא

להלן סדר מסכתות התוספתא עם מספר פרקיהן בין סוגריים :

- סדר זרעים : ברכות (6), פאה (4), דמאי (8), תרומות (10), שביעית (8), כלאים (5), מעשרות (3), מעשר שני (5), חלה (2), ערלה (1), בכורים (2).
ברור שאין כאן סדר לפי מספר הפרקים. אין כאן גם סדר לפי עניינים, כי שביעית וכלאים נמצאות בין תרומות למעשרות. הסדר כאן הוא הסדר של כתבי יד מסויימים של המשנה. סדר זה במשנה מציג שני תת-קבצים : חול (ברכות, פאה, דמאי) וקודש (כל היתר), כאשר כל תת-קובץ כזה מסודר במשנה לפי מספר הפרקים.
אנו מחזיקים כאן כבר, בהוכחה ראשונה כי התוספתא קשורה למשנת רבינו הקדוש.
הבה נראה אם זה נכון גם ביתר הסדרים.
- סדר מועד : שבת (17), עירובין (8), פסחא (10), שקלים (3), כיפורים (4), סוכה (4), יו"ט (4), ר"ה (2), תעניות (3), מגלה (3), מועד (2), חגיגה (3).
ובכן גם כאן ההסבר היחיד הוא שמדובר בסדר של המשנה.
- סדר נשים : יבמות (14), כתובות (12), נדרים (7), נזירות (6), סוטה (15), גטין (7), קדושין (5).
אותה מסקנה.
- סדר נזיקין : ב"ק (11), ב"מ (11), ב"ב (11), סנהדרין (14), מכות (5), שבועות (6), עדיות (3), ע"ז (8), הוריות (2).
אותה מסקנה.
- סדר קדשים : זבחים (13), חולין (10), מנחות (13), בכורות (7), ערכין (5), תמורה (4), מעילה (2), כריתות (4).
יש כאן חריגה קטנה במקרה של מסכת חולין. יש לנו כאן שחיתת חולין אחרי שחיתת קדשים (אלו השמות של מסכתות חולין וזבחים אצל הראשונים).
- סדר טהרות : ב"ק של כלים (7), ב"מ של כלים (11), ב"ב של כלים (7), אהילות (18), נגעים (9), פרה (11), נדה (9), מקואות (7), טהרות (11), מכשירין (3), זבים (5), ידים (2), טבול יום (2), עוקצין (3).
במשנה יש לנו אותו סדר, להוציא השלש : "נדה, מקואות, טהרות", שסדרן במשנה הוא : "טהרות, מקואות, נדה". הסדר של שלשת המסכתות האלו במשנה אינו קבוע, כי כולן בעלות מספר זהה של פרקים : 10.

בסיכום, סדר התוספתא מוסבר רק אם נראה בתוספתא, לוויין של המשנה.

ה. - החכמים שמופיעים בתוספתא

בני הדור החמישי והשישי מהווים פחות מאחוז וחצי מהופעות חכמים במשנה, ויותר מ-12% בתוספתא (74 מופעים במשנה לעומת 868 בתוספתא).
במשנה אין לנו בדור השישי אלא רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא (אבות ב, א).
בתוספתא, יש לנו 10 חכמים מן הדור השישי. ואלו הם :
ר' אבא (פעם אחת), ר' אחייה (פעם אחת), בר קפרא שמופיע בסה"כ פעמיים, ועדיין בשמו הראשון ר' אליעזר בנו של ר' אלעזר הקפר, ר' חוניא (4 פעמים), ר' חייא (פעמיים), יהודה בן נקוסא (5 פעמים), ר' יודן (פעם אחת), ר' יוסי בר' אליעזר (פעם אחת), ר' מנחם בן נפה (פעם אחת), ר' סימאי (פעם אחת).

א"כ הדור השישי, לא רק שאינו מיוצג במשנה, אלא שגם בתוספתא הוא אפסי.

ו- מחבר התוספתא

1. כעת נשאל את עצמנו מי הוא מחבר התוספתא. ברור שאין זה ר' נחמיה, כי, כאמור, 12% מהופעות החכמים שייכים לדורות שאחרי ר' נחמיה. ר' יוחנן שאמר "סתם תוספתא ר' נחמיה" מתייחס לתוספתא ראשונה, כמו שמימרתו "סתם משנה ר' מאיר" אינה מבטלת את עבודתו של רבי. אחרי ר' נחמיה היה עוד מסדר לתוספתא.
2. לפי אגרת רש"י, המחבר הוא ר' חייא, וכן דעת הרמב"ם בהקדמתו למשנה.
3. יש שהטילו ספק בקביעה זו בגלל שהרבה סתמות של התוספתא סותרות את דעתו המפורשת של ר' חייא במקומות אחרים. ר' חייא ג"כ מופיע פעמיים בתוספתא, ובד"כ אצל חז"ל, כל מחבר סידר את דעות קודמיו, ולא הכניס את דעתו בחיבור. לכן ניסו ליחס את התוספתא לבר קפרא, לר' הושעיה ועוד.
נציין ששתי הטענות הנ"ל סותרות אחת את השניה. דוקא בגלל שר' חייא לא הכניס את דעתו האישית לתוספתא, הסתמות יכולות לסתור את דעתו, כמו שרבי בתוספתא סותר במקומות רבים את סתם משנה. מטרתם לא היתה לפסוק הלכה, אלא לסדר את כל התורה שקבלו מן הדורות הקודמים. וכמו שרבי מופיע 37 פעם במשנה לעומת 288 פעם בתוספתא, כן ר' חייא מופיע פעמיים בתוספתא. אותן פעמיים הוכנסו כנראה ע"י ר' אושעיא ורב.
הקשר ההדוק שיש בין התוספתא והמשנה (כפי שנראה גם להלן), הוא המחזק את ההשערה כי רק ר' חייא, תלמידו המובהק של רבי, היה המתאים ביותר לערוך תוספתא על משנת רבו.

ז- הקשר בין התוספתא למשנה

- מחוץ לסדר המסכתות שעמדנו עליו למעלה, לימוד צמוד של התוספתא, חושף את הנקודות הבאות:
1. התוספתא עוקבת אחרי המשנה. לפעמים היא משנה את הסדר של ההלכות או מחלקת את הפרקים בצורה שונה. היא עושה את זה כדי לגלות פן נוסף בהלכות המשנה.
 2. אין התוספתא חוזרת על דברי המשנה.
 3. התוספתא מפרשת לפעמים את המשנה.
 4. התוספתא בד"כ משלימה את המשנה.
- הבה נדגים את תפקידה של התוספתא.

ח- דוגמה: מסכת ברכות פ"א

- חמשת ההלכות הראשונות בתוספתא, מקבילות לשתי המשניות הראשונות.
1. הלכה א' בתוספתא עוסקת בתחילת זמן ק"ש של ערבית. יש כאן חידוש כלפי המשנה בזה שהיא מביאה את דעתו של ר"מ שחולק על משנתו הסתמית. אנו למדים דרך אגב, כי הכלל "סתם משנה ר"מ" נכון ברוב המקרים, אך לא בכולם.
התוספתא מביאה אח"כ רמז מספר נחמיה, כי תחילת הלילה היא בצאת הכוכבים ולא בשקיעה. וגם זה חידוש יחסית למשנה.
 2. אין התוספתא מביאה את המחלוקת בנושא סוף זמן ק"ש של ערבית, כי המשנה מיצתה נושא זה כשהביאה את שלש הדעות בעניין זה: של ר"א, של חכמים ושל ר"ג. בהלכה ב', משלימים את נושא סוף זמן ק"ש ע"י דברי ר"ש שמניח כי בדיעבד אפשר לקרוא ק"ש של ערבית עד עמוד השחר ולקרוא ק"ש של שחרית אחרי עמוד השחר, טרם יראה את חבירו בריחוק ד' אמות. בהלכה ג', מביאים את מחלוקת רבי ור' נתן בנושא מספר האשמורות, כדי להשלים את דברי ר"א של המשנה.
 3. התוספתא א"כ אינה חיבור שעומד בפני עצמו. ברקע נמצאת תמיד המשנה. התוספתא מתייחסת למשנה, עוקבת אחריה, משלימה אותה ולא חוזרת על הלכותיה.
בהלכה ד', התוספתא מניחה כי למדנו במשנה שתחילת זמן ק"ש של שחרית, היא מחלוקת רבן ור' יהושע, והיא משלימה: "אחרים אומרים כדי שיהא רואה חבירו בריחוק ד' אמות ומכירו".

בנוגע לסוף זמן ק"ש של שחרית, היא מסבירה מדוע מצוה לסיים ק"ש עם הנץ החמה (י"כדי שיהא סומך גאולה לתפילה"). יש לנו כאן פירוש לדברי רבנן. דעת ר' יהושע (יעד שלש שעות) מפורשת במשנה, ולכן אינה מוזכרת בתוספתא. אך יש התייחסות לדעה זו בסיפור שמביא אח"כ ר' יהודה על ר"ע וראבי"ע שקראו ק"ש אחרי הנץ החמה בגלל שהיו עסוקים בצורכי ציבור.

4. אגב כך מביאה התוספתא בהלכה ה', את ההלכה שהחתינים והעוסקים במצוות, פטורים מק"ש ומן התפילה ומן התפילין. הלכה זו מובאת במשנה בפרק ב' (מ"ה). ואמנם פ"ב במשנה דן בנושא הכוונה בק"ש, ואלו לא יכולים לכוון. התוספתא משנה א"כ לפעמים את סדר המשנה ובוחרת בסדר אחר, וגם בזה היא משלימה את המשנה. הסדר הוא ראיית הכלל. וכל פרט יכול להשתייך לכללים שונים בהתאם לתכונות השונות שלו.

נציין בנוסף לזה, כי אין התוספתא חוזרת על אותה הלכה של פרק ב'. המשנה מדברת רק על החתן ולא על העוסקים במצוות. ג"כ היא פוטרת את החתן מק"ש בגלל שאינו יכול לכוון, ולכן, כאמור, משנה זו נמצאת בפרק ב'. אך התוספתא כנראה פוטרת את החתן בגלל שהוא עסוק במצוה, ולכן מקום ההלכה בפרק א'.

ט. - חשיבות התוספתא ללימוד המשנה

הבבלי במקרים רבים מפרש את המשנה שלא לפי הפשט, כדי להתאימה להלכה המקובלת בבבל. מארי דאתרא שהיו שם לא היו מבית מדרשו של ר"ע שהשפיע מאד על המשנה. התנאים בבבל היו בעיקר מבית מדרשו של ר' ישמעאל, וכן תנאים מן הדור השלישי כמו חנניה אחי ר' יהושע, ור' יהודה בן בתירה שברחו מן הארץ אחרי מרד בר כוכבא. הבבלי למשל דוחק את המשנה הראשונה של פרק כירה⁴ כדי להתאימה לדעת חנניה. ובמסכת חולין אומר הבבלי: "האידינא נהוג עלמא כהני תלת סבי: כר' אלעאי בראשית הגז וכו', וכר' יהודה בן בתירא בדברי תורה וכו', וכר' יאשיה בכלאים וכו'" (חולין, רלו, ע"ב).

התוספתא מאידך היא מבית מדרשו של ר' עקיבא, כמו המשנה עצמה. יותר מזה, היא יצאה מידי תלמידו של רבי עצמו.

נציין כי הגר"א בפירושו למשנה, הדגיש כי יש פשט למשנה כמו שיש פשט לתורה. חז"ל, לדעתו, נהגו לבאר את המשנה גם על דרך הדרש. לדוגמה, המונח "חסורי מחסרא" (אגב אורחא, מושג זה לא קיים בירושלמי), הוא לפי הדרש. אין המשנה חסרה כלום, אלא שהאמוראים שלא רצו לפסוק הלכה כמו המשנה, התאימו אותה ע"י "חשיפת" חסורים בתוכה.

סיכום

התוספתא משתקפת לעינינו כלוין של המשנה. סדר המסכתות הוא זה של המשנה, למרות שניתן להסביר רק את הסדר של מסכתות המשנה. לגבי התוספתא, חייבים לומר שהשיקול היה להיצמד למשנה.

התוספתא מתחקה אחרי הלכות המשנה, היא מביאה את מה שיש לה לחדש עליהן בלי לשנות אותן. לפעמים היא משנה את סדר ההלכות כדי להאיר אותן מזוית אחרת. ניתן אם כן דרך התוספתא, להסיק פירוש למשנה.

התוספתא היא הפירוש הראשון שיש לנו על המשנה, פירוש שנעשה דור אחד אחרי חתימת המשנה, ע"י תלמיד של רבינו הקדוש עצמו. פירושי הבבלי למשנה לא יועדו בהכרח לתת את הפירוש המקורי של המשנה. פעמים רבות, דחק הבבלי בכוונה את משנתנו, כדי להתאימה להלכה המקובלת בבבל. מכאן א"כ החשיבות הגדולה של התוספתא, בנוסף לכל החומר הנוסף שיש בה ואינו במשנה.

⁴ משנה שבת פ"ג, מ"א; וראה תוספות שבת לו, ע"א, ד"ה לעולם.